

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА КАТЕГОРІЇ ГЕРОЇЧНОГО В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПОСІ

Наталя Малинська

Героїка і героїчне в художньому мисленні кожного історично свідомого народу свій шлях до слова долали багато віків, упродовж яких ті чи інші однотипно великі чи просто значущі події, по-перше, відбувалися і, по-друге, осмислювалися й фіксувалися саме як героїчні, такі, де точилася боротьба “не за вузькі, дрібні цілі, не за особисту долю, не за приватне благополуччя героя, а за найбільш високі ідеали народу в дану добу” [1].

Варто окремо підкреслити, що злитність із наголошеними ідеалами властива лише раннім етапам формування й мужніння як самих історичних народів, так і їхнього мистецтва, котре продукувало героїчні характери не обов'язково тоді, коли їхні носії комусь чи чомусь протидіяли, а й неодмінно брало їх з епох, за визначенням Гегеля, теж героїчних, коли “суб'єкт, залишаючись в безпосередньому зв'язку з усією сферою своєї волі, своїх дій і звершень, цілковито відповідає за всі наслідки своїх дій... Самостійний, міцний і цільний героїчний характер, — уточнює цю далекосяжну думку філософ, — не хоче поділяти вину і нічого не знає про протиставлення суб'єктивних намірів об'єктивному діянню і його наслідкам... Так само мало героїчний індивід відокремлює себе від того морального цілого, якому він належний, усвідомлюючи себе лише в субстанціональній єдності з цим цілим” [2].

Зрозуміло, що дію зазначеної закономірності корелював цілий ряд факторів як загальноісторичного, так і етнопсихологічного характеру та походження, завдяки чому українські думи, в яких народ оспівував власних героїв, стали явищем якщо не унікальним, то вкрай самобутнім.

Їх виникнення і як жанру, і як органічної складової народної культури з такими функціональними повноваженнями, як це мало місце, скажімо, в середньовічній Франції чи й Сербії, дослідники датують XVI—XVIII ст., коли Україна переживала процес одержав-

лення духовно-історичної своєї рецепторики, ставлячись до всіх, хто її землями володів чи прагнув заволодіти, як до чужинців, завойовників, ворогів. Найбільш цікавим було й залишається те, що самої держави та її очільників Україна тоді практично не мала; невеличкий період успішних визвольних воєн, пов'язаних із харизматичною постаттю Богдана Хмельницького, практично не вплинув на загальноєвропейський її статус і не встиг народити мистецтва, скажімо так, кастового. Хоч героїчна каста безсюзеренного козацтва, яке боронити свою землю боронило, але владною силою на ній не було і ставати цією силою не особливо прагнуло, — у народно-поетичній свідомості існувала віддавна, перебравши поступово на себе й змістосущі інтенції та функції самого цього народу, який, оспівуючи козаків, оспівував практично самого себе. Це, зрештою, й визначило субстанціональну по суті різницю між історичними українськими піснями й думами та давньоруськими билинами, носієм і найбільш імовірним “замовником” яких у княжі часи був аж ніяк не народ як свідомо історичного свого призначення маса й сила, а лише певні суспільні верстви, зокрема князь, княжа дружина й дружинники, про яких і складено цілі билинні цикли, чиї герої незрідка “об'єднані однією службою, один одного знають і один з одним зустрічаються. У Західній Європі до таких циклів належать кельтський цикл короля Артура, франкський цикл короля Карла. Деяка частина наших билин об'єднується в билини володимирського чи київського циклу” [3].

Наскільки нам відомо, жоден із дослідників українських дум виконавські, себто кобзарські, варіанти циклами не вважає, що для побіжного погляду може видатися не таким вже й істотним, хоч відсутність у цих разках епосу етико-моральних засад середньовічного лицарства, а з тим і цілковита у них відсутність персоніфікованого сюзерена, цієї своєрідної іпостасі наміс-

ника чи й не самого Бога, ні з боку тематичного, ні з боку ідейно-естетичного не є випадковою. Кожна з героїчних українських дум разом з їхніми героями якщо комусь і “служила”, то не польському королеві, не турецькому султанові чи московському царю й навіть не гетьману, що було б лише риторичною фігурою, якби їхні поведінкові й духовно-рефлексійні коди мали щось спільне, скажімо, із суто вояцькими, чи, як це спостерігаємо в піснях разінського циклу, вольницькими поняттями про людську доблесть, честь і гідність.

Українська героїчна дума принципово не мілітарна, а мирна. І оспівує вона не борню, а мир в найширшому розумінні цього слова, Божий, де визначальні людські почуття: схвилюваність, радість, горе, печаль, віра, надія, любов максимально наближені до загальнонародних, а не, скажімо, суто козацьких чи, тим паче, узаконених у побуті лише Запорозької Січі, реакцій на тривоги довколишнього світу. Інша річ, що домінуючими серед цих тривог чи й не цілих триста років були ті, що залежали від турецько-татарської волі й неволі, від сваволі польської шляхти, визвольних козацько-селянських воєн, де шабля й плуг боронили одне й те ж — життя рідного народу. Чи не тому козаком поступово став називатися всяк, хто досяг дорослого віку, міг орати й воювати, не переслідуючи — і це найістотніше! — ніяких, якщо переходити на сучасну геополітичну мову, імперських цілей, окрім цілі однієї: якнайшвидше повернутися до мирного життя, котре ніде і за жодних обставин не зводиться, як це спостерігаємо в епосі вікінгів, до застільних посиденьок між завойовницькими походами.

Усе це, зрозуміло, не позбавляє героїчні пісні та думи рудиментів моральної невибагливості й навіть жорстокості, цілком, зрештою, зрозумілої з огляду на те, що наслідували вони, по-перше, не одні Христові заповіді, а й завше у фольклорі присутні залишки поганства, при якому і для якого людські кров, жертви, муки й смерть не обов'язково сприймалися трагічно. По-друге, сам рівень християнізації ставлення до війни в часи творення більшості героїчних дум ще мало чим відрізнявся від давньогрецького чи й навіть ветхозавітного, коли ноту-

валися такі накази Господа та їхні наслідки: “І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: «Помсти мідіянітам за кривду Ізраїлевих синів, потім будеш прилучений до своєї рідні»... І рушили війною на Мідіяна, як наказав був Господь Мойсеєві, і позабивали кожного чоловічої статі... І полонили Ізраїлеві сини мідіянських жінок і їхніх дітей, і всю їхню худобу, і всі їхні стада та весь їх маєток пограбували. А всі їхні міста по їхніх осадах попалили огнем” (Книга чисел, 31, 1–10).

Для порівняння наведемо фрагмент пісні “Хмельницький та Барабаш”, в якій йдеться про те саме. А головне — у тій же безморально-епічній тональності, яка не передбачала (як, правду кажучи, не передбачає й досі) навіть тіні душевного “зсуву”, співчутливості або просто нажаханості:

*Тоді-то у святий день, у божественний, у вівторок
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:*

— Ей, козаки, друзі, молодці!

Прошу я вас, добре дбайте, од сна уставайте,

Руський отченаш читайте,

На лядські табори наїжджайте,

Лядські табори на три часті розбивайте,

Ляхів. Мостивих панів, упень рубайте,

Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте.

*Віри своєї християнської у поругу вічні часи
не подавайте [4].*

Зайве доводити, що “благочестивість” останнього рядка є радше ритуально обов'язковою й про суто християнські ідеали козацтва свідчить не вельми переконливо. Та й справа, коли вести мову саме про думну й історично-пісенну героїку, не в одних цих ідеалах; вони, як уже було зазначено, часто сусідували з успадкованою ще від поганщини моральною індіферентністю в ставленні до ворога, вбити якого, при тому вбити якнайжорстокіше, не шкодуючи ні жінок, ні безневинних дітей, вважалося безрефлексійною нормою. І бути якось інакше, очевидно, не могло, позаяк турок чи лях робили те саме й так само, донісши цей звичай аж до Батуринської різні 1708 р., яку народ тому, можливо, й замовчував, що вчинили її єдиновірці.

Для знавця не лише самих дум, а й історії та специфіки їхнього виконавства, наголошена варіативність засвідчує про поступове зміцнення сталих епічних сюжетів убік новіших форм народно-поетичної самосвідомості, що, зокрема, наближало думи то до невольницьких плачів, то до псалмів та духовних віршів. Так, зокрема, у думі “Три брати самарські” міг раптом виникнути суто пісенний фрагмент із зозулею, яка покинутому комонними братами братові-піхотинцеві:

*В головоньку сідала,
Жалібненько закувала:
“Ей ти, каже, голово козацька, молодецька,
Мо, чи допила, чи доїла,
Чи хороше сходила, —
Що довелося по чистому полі валятися,
Звірі-птиці на поталу не податися!” [5]*

Зрозуміло, що й слухацькі реакції на подібні поетичні привнесення не зовсім збігалися з тими почуттями та думками, що стали першопоштовхом до епічного оспівування давнього ісходу трьох братів із турецького полону. Те саме стосується й привнесених пізнішими виконавськими практиками в текст думи майнових причин нехтування братніми обов'язками (“Будемо худобу на дві часті пасовати, Не буде між нами великої суперечки мати” [6]), що, безперечно, робить найстаршого з-поміж братів іще більш відворотним, проте відворотність ця вже не звияжного, а побутового походження.

Утім і сама дума “Три брати самарські”, на наш погляд, до суто героїчних віднесена без достатніх для цього підстав, позаяк головний її герой, брат-піхотинець, до верстви козаків якщо й належить, то лише за народнопісенною традицією, де звичним було чи не в уста кожного юнака за відповідних обставин вкладати звороти, що радше нагадують сталі поетичні фігурні на кшталт:

Став менший брат до могили Савур дожджати:

*Куди вітер повіє, — козацьку голову наклоняє,
Він на здоров'я знемагає.
Орли сизокриллі налітали,
Вовки сирохманці находжали...
То він словами промовляє:
“Гості мої наймилії, пождите хвильку,
Другу годинку;
Як буде козацька душа з тілом розстрявати,
То будете моє козацьке тіло жаковати!”
То вже козацька душа с тілом розстрявала,
То вже орли, вовки козацьке тіло жаковали,
По тернам, по байракам кості козацькі
розношали [7].*

Чому саме тіло, душа та кості названі козацькими, почасти ми вже розглядали — цього вимагала народнопісенна традиція, а не художньо закодована за її допомогою реальність тогочасного життя, де в турецький полон потрапляли не обов'язково на полі бою, а головне — попадали й ті, хто шаблі в руках ніколи не тримав. Є всі підстави вважати, що останнє стосується і брата-піхотинця, чий вік, як засвідчують наведені К. Грушевською підрахунки М. Андрієвського, сягає 18–20 років, шість [8] з яких він провів у неволі, куди потрапив іще підлітком. Не воїнами, а “просто людьми”, що, на одміну від козаків, зовсім не знають степу, могли бути і старші брати, яких разом із братом-підлітком узяли в полон на батьківському дворі. Усе це, зрозуміло, для слухача цієї думи було й залишається малоістотним, оскільки дослухається він передовсім до налаштованих кобзарем на певний лад і тим ладом епічно вивищених почуттів. Почуттів до того ж, не забуваймо, традиційних, серед яких упродовж віків теж відбувався поділ на “жанри”, теж спостерігалася зміна духовно-мистецьких канонів, не кажучи вже про їхню неминучу ієрархізацію на “високі” й “низькі” внаслідок руху всеземного мистецтва до висот духу, де людина все впевненіше почувалася передовсім собою, а не виключно рабом, воїном, ченцем, царем, негоціантом, чиновником тощо. Окрім того, як зауважував Д. Чижевський,

“сам факт християнізації країни і безпосередній за цим розвиток широкої за обсягом та глибокої за змістом і красною формою літератури виявив і внутрішні можливості народу і його здатність засвоїти цінності чужої

1. *Пропт В.* Русский героический эпос. – М., 1999. – С. 2.
2. *Гегель Ф.* Эстетика: В 4 т. – Т. 1. – М., 1968. – С. 196–197.
3. *Пропт В.* Русский героический эпос. – С. 62.
4. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989. – С. 148.
5. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. –

та вищої культури” [9]. Цим самим учений недвозначно вказав, що народ часів билин кийвського чи новгородського циклу і народ кінця XV – поч. XVI ст. є феноменом різного культурологічного ряду.

- Т. 1. – К., 1874. – С. 332.
6. Українські народні думи. Тексти і вступ Катерини Грушевської, Т. 1 корпусу. – Х., 1927. – С. 103 [сучасне написання. – *Н. М.*].
7. Там само.
8. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К., 1994. – С. 20.
9. Там само.

In artistic thinking of each historically conscious people heroic spirit and heroic deeds had been making a track to a word during many centuries. Over these centuries important and significant events were comprehended and interpreted as heroic ones. Functional specification of heroic deeds in the Ukrainian epos is an important factor for understanding of peculiarities of the Ukrainians' attitude. So the article by N. Malynska is dedicated to this issue.

ТРАДИЦІЙНІ СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

Павло Федака

Розміри поселень значною мірою залежали від соціально-економічних та історичних чинників, безвідносно до якого типу вони належали: міського чи сільського.

Закарпатські містечка ще і в першій половині XIX ст. являли собою малонаселені пункти, забудовані житлами із солом'яними або дерев'яними дахами. Містечка мали яскраво виражений аграрний характер; населення становили ремісники, торговці, представники привілейованих верств (дрібна та середня шляхта, священики, купецька й цехова верхівка), дрібні господарі-міщани та кріпосні селяни. Найчисленнішою (близько 50 %) групою населення містечок були кріпаки (желяри і піджеляри) — найбільш бідна та експлуатована верства, до якої належала дворова челядь міської шляхти, оброчні селяни, сільські паупери, що добували засоби до існування переважно за рахунок сезонних та поденних заробітків чорною працею, а також як наймані робітники торговців, заможних ремісників і дрібних

власників-міщан, які займалися сільським господарством та перевізництвом.

На відміну від сіл, населення закарпатських містечок за своїм національним складом було надзвичайно строкатим. Поряд з угорцями, німцями, закарпатськими українцями (русинами) проживало багато євреїв, греків, румунів, циган тощо. Офіційна статистика не виділяла закарпатських русинів, які мешкали в містечках, в окрему національну групу. Тому про кількісний склад корінного українського населення можна лише приблизно судити на основі допоміжних відомостей — за прізвищами мешканців та їх об'єднанням за релігійною ознакою, враховуючи, що переважна частина русинів належала до греко-католицької церкви. Аналіз цих даних дозволяє дійти висновку, що в 40-і роки XIX ст. закарпатські українці становили 20–25 % населення містечок¹.

За даними на 1850 рік, в Ужгороді з 8 015 осіб було: греко-католиків — 2 214, православних — 24, римо-католиків — 2 800, кальвіністів і люте-